

בעניין מאמר

הקידושין שחז"ל תיקנו שיעשה היבם ביבמתו נקראים בפייהם 'מאמר'.¹ לכאורה, קידושי מאמר נראים כמיותרים אל מול קביעת התורה כי הביאה, היא עיקר הייבום, שנאמר: "ויבמה יבוא עליה ולקחה לו לאשה ויבמה" (דברים כ"ה, ה). יתרה מזאת, הגמרא במסכת קידושין לומדת כי אמצעי הקידושין האחרים, כסף ושטר, לא יקנו ביבמה:

דתנא: יכול יהו כסף ושטר גומרים בה כדרך שהביאה גומרת בה, תלמוד לומר 'ויבמה', ביאה גומרת בה ואין כסף ושטר גומרים בה (קידושין יד ע"א).

מבריייתא זו ניתן להסיק כי מהתורה אין משמעות לקידושין ביבמה. אך ניתן לדייק אחרת, שאמנם קידושי כסף או שטר אינם גומרים לבדם את הקניין, אך עדיין יש להם משמעות מדאורייתא. ההבנה השנייה תואמת את שיטת בית שמאי - שמאמר קונה ביבמה מהתורה.²

בין למאן דאמר שמאמר מהתורה ובין למאן דאמר תקנת חכמים, יש לברר:

א. מדוע מאמר מועיל, וכיצד?

ב. מה היחס בינו לבין מצוות ייבום. כלומר, האם המאמר הוא חלק מהייבום וככזה הוא משתלב בו, או שהמאמר הוא עניין עצמאי שאינו מושפע משלבי הייבום המתרחשים במקביל.

במסגרת הדיון גם נעסוק במהות הייבום כיסוד דאורייתא מחד וכתקנת דרבנן מאידך. המקרים שנבחנו הם: מאמר בעל כרחה, ומאמר ביחס לזיקה במקרה של גט למאמר, ובמקרה של חליצה. בשלב האחרון נבדוק את מאפייני קידושי המאמר. כלומר, האם הם כמו כל קידושי פנויה או שמא מדובר בתהליך בעל אופי ייחודי.

מאמר מדאורייתא או מדרבנן

על פי המשנה בדף כט ע"א, יבם שעשה מאמר ביבמתו ואחר כך נפלה גם אחותה לפני היבם, לדעת בית שמאי המאמר שעשה מועיל, והאחות השנייה יוצאת משום אחות אישה. מסביר שם רש"י: דמאמר ככנוסה, ועל כן הראשונה לא נאסרת משום אחות זקוקה. בשיטת בית שמאי נחלקו בגמרא האם מדובר בקניין גמור:

1 הרמ"א (אבה"ע סי' קע) מסביר את פשר השם: קידושין הנעשים על ידי מאמר חכמים שיקדשנה תחילה.

2 עיין להלן מחלוקת רש"י ותוספות בשיטת בית שמאי.

א"ר אלעזר... אלא מאמר לב"ש אינו קונה אלא לדחות בצרה בלבד.
...וא"ר אמי (כר אהבה) הכא במאי עסקינן... וב"ש היא דאמר מאמר קונה קנין גמור
(כט ע"א-ע"ב).

לדעת ר' אלעזר, המאמר בא לסמן את זו שנבחרת מבין הצרות, אך אינו עושה קניין.
לעומת ר' אמי הסובר שהמאמר עושה קניין גמור. בהמשך הגמרא שם, מובאת דעת רב
אשי דאף לאחר שנדחתה הצרה היא עדיין צריכה חליצה.

לדעת רש"י (כט ע"ב ד"ה "השתא"), על פי בית שמאי, מאמר הוא מדרבנן, ולדעת
תוספות (כט ע"א ד"ה "ב"ש") הוא מדאורייתא. בירושלמי (ריש פ"ב) מובאת דעת רבי
אלעזר בן ערך שלומד מהמילים: "ולקחה לו" (דברים כ"ה, ה) שמאמר תופס כקידושי
אישה. ברמב"ן (כט ע"ב ד"ה "השתא") מובאת דעה שלישית, שעל פיה מאמר אמנם
מהתורה, אך אינו גומר בה את הקניין אלא מדרבנן, דמדאורייתא רק הביאה גומרת בה.

יש לציין, כי אין מקור מפורש בתלמוד הבבלי הלומד שמאמר הוא מדאורייתא,³ אלא
רק הגמרא בקידושין בדף יד ע"א (לעיל), ולפי ההבנה השנייה שציינו דמדאורייתא כסף
ושטר אינם גומרים ביבמה אך תופסים בה. מאידך, בפרק רבן גמליאל נדובר באופן
מפורש על מאמר מדרבנן.⁴

מחלוקת ראשונים זו, נבחנת על רקע דיון הגמרא בשאלה: האם מאמר, קידושין
עושה או נישואין עושה. שאלת הגמרא טעונה ברור, דאם מאמר גומר מדאורייתא,
כשיטת תוספות, הרי הוא כמו ביאת היבם, ואם כן אין מקום לשאלה שוודאי נישואין
עושה ולא קידושין. גם לשיטת רש"י קשה, כיצד מאמר יקנה קניין גמור, הלוא הוא רק
מדרבנן?

תוספות ישנים (כט ע"ב) מבינים כי שאלה זו עולה רק לדעת ר' אמי דמאמר קונה
קניין גמור, דלר' אלעזר ודאי שאינו עושה נישואין, כי לא ייתכן לדעתם שמאמר לא יקנה
קניין גמור ועם זאת יעשה נישואין. לכן הם מעדיפים להתמודד עם השאלה - מהי
משמעות קניין גמור שיכול לעשות רק אירוסין.

בעל ה'קרבן אורה' דוחה את האפשרות לומר כי מצד אחד מאמר קונה קניין גמור
ומצד שני אינו גומר בה. להבנתו, לו היה מדובר בקניין גמור, הרי היבמה הייתה במעמד
אשת איש, והבא עליה היה חייב סקילה. לדבריו, שאלת הגמרא היא על עצם הקניין -

3 כן כותב ה'קרבן אורה' בסוגיה הנ"ל, דלא מצינו תנא בבבלי הסובר שמאמר מדאורייתא למעט
שיטת בית שמאי, לעומת הירושלמי המביא גם את דעת רבי אלעזר בן ערך.

4 מודל נוסף שניתן לשקול הוא מאמר דרבנן בעל אופי דאורייתא. כלומר, שורש המאמר יונק
מקידושין דאורייתא, אך כוחו והשפעתו בכלל ייבום וחליצה הוא מדרבנן. הבעייתיות בכיוון זה
הוא טשטוש הגבולות, דלמה לתורה לקבוע קידושין כשהעיקר הוא הביאה? ולהיפך למה
לחכמים ליתן כוח במאמר שלא ניתן לקידושין דאורייתא? האם יש לנו קידושין אחר קידושין
(כשאינם על תנאי) כשם שיש מאמר אחר מאמר!?

האם יש כוח למאמר כביאה לעשותה נשואה, או רק לעשותה ארוסה. נפקא מינה בין שתי האפשרויות: להיות יורשה, להיטמא לה, ולהפר נדריה.

העולה מסוגיה זו, דלמאן דאמר מאמר מדאורייתא, המאמר הוא חלק מתהליך הייבום, ולקיחתה לאישה היא במסגרת פרשת ייבום. את היחס בין הקניין הגמור לבין הביאה האמורה לגמור בה ניתן להסביר, שעל ידי המאמר חלות משמעויות הנישואין או האירושין כבר משעת המאמר. והביאה היא עיקר העניין שלשמו התירה התורה את אשת האח לאחיו.

הדעה המשלבת בין קניין המאמר מדאורייתא ובין גמר קניינו מדרבנן, רואה את המאמר כחלק מהייבום, אך דבר תורה שאינו יכול לבוא לידי גמר אלא על ידי הביאה. לכן, דנה הגמרא באיזה אופן תקנו גמר קניין על ידי מאמר (בניגוד לדעת ה'קרן אורה').
למאן דאמר מאמר מדרבנן, צריך לומר שחכמים תקנו את המאמר על משמעויותיו, ואלה נידונות בגמרא.

טעמא דמאמר

הזכרנו כבר, כי בפרק רבן גמליאל עניין המאמר מוצג כקידושין מדרבנן. הגמרא שם עומדת על הטעם לתיקונו.

בדף נ ע"ב הגמרא שואלת:

מאי טעמא אמור רבנן מאמר ביבמה מהני? משום דמהני בעלמא. דאי אמרת לא מהני, אמרי מאמר לקנות וביאה לקנות, ומדמאמר לא מהני ביאה נמי לא מהניא ואתי למיבעל אחר ביאה.

מלשון השאלה עולה, כי רבנן לא תקנו לעשות מאמר, אלא קבעו משמעות למעשה שנהגו לעשות ביבמה. זאת, כדי למנוע תקלה שמא יבוא גם על צרתה, ויעבור על איסור דאורייתא לבנות שני בתים, כפי שנלמד בגמרא: "בית אחד הוא בונה ולא שנים" (על פי רש"י שם). יוצא, כי מאמר הוא קידושין שמקדש היבם את יבמתו במסגרת הייבום. אף על פי שקניין לא הווי אלא בביאה, רבנן קבעו שיקנה, ובכך נאסרת עליו צרתה, ויצטרך לתת גט למאמרו באם לא ירצה לייבם.

לעומת זאת בדף נב ע"א עולה כיוון אחר בהבנת מאמר. את דברי המשנה "עשה מאמר ובעל הרי זו כמצוותה" מביאה הגמרא כסיוע לרב הונא: "דאמר רב הונא מצוות יבמה מקדש ואח"כ בועל". במהלך הסוגיא מבואר כי טעם הקידושין הוא משום פריצותא, שלא יבעל בלא קידושין, ואם עבר ועשה כן, לוקה מכת מרדות. מגמרא זו, עולה טעם עצמאי לקידושי מאמר. הם אינם באים לצורך הייבום אלא מטעמי צניעות שאינם נוגעים

הגמרא אינה עומדת על היחס בין שני הטעמים. ניתן להבין כי שני המקורות חלוקים בטעם התקנה. מצד הייבום, לא היה צורך במאמר מקדים מאחר וידוע כי יבמה נקנית בביאה כפי שהתורה כותבת. כמו כן, אין חשש להחלפה עם קידושין דעלמא, כפי שכותב רש"י בהסבר שאלת הגמרא (נ ע"ב ד"ה "ומ"ט"): "הא מן התורה קניין לא הווי ביבמה אלא בביאה". עוד ניתן לומר כי על פי הטעם הראשון, אין מקום לתקן קידושין קודם ביאת יבם, משום פריצותא. זאת, משום שבניגוד לקידושי ביאה רגילים התורה קבעה כי היבם קונה את יבמתו רק בביאה, ואילו משום פריצותא קיים רק בקידושין רגילים שאפשר לקדש אף בכסף ושטר.⁶

עם זאת, דומני, כי ניתן להסביר ששני הטעמים מתייחסים לבעיות שונות, בעלות פיתרון אחד. מלשונו של רב הונא, שמצוות יבמה מקדש ואחר כך בועל, נוכל לדייק כי קידושין הבאים למנוע פריצות אינם מאמר השייך להלכות ייבום, אלא קידושין ככל הקידושין. לעומת זאת, המונח 'מאמר' מתייחס לקביעת היבם, על ידי הקידושין, את מי מבין הצרות הוא ייבם, ובכך הוא אוסר את יבמתו על האחין. יוצא אפוא, כי אותו מעשה הוא בעל שתי פנים, מצד אחד הוא תחילת הייבום, ומצד שני תפקידו להיות קודם לביאה.

הרמב"ם בפ"ב ה"א (הל' ייבום וחליצה) מתייחס לטעם "משום פריצותא", אך אינו מתייחס לטעם הראשון המופיע בגמרא. בעוד שבפ"ה ה"א, ביחס לגט ביבמה, הוא מזכיר את טעם הגמרא: "ואין הגט מועיל ביבמה אלא מדבריהן הואיל והגט מגרש אשת איש", לגבי מאמר אין הוא מתייחס להמשך אותה גמרא שם העוסקת בטעם מאמר. ניתן לומר שלדעתו, הגמרא בראשיתה אינה עוסקת בטעם המאמר, אלא שואלת שאלה עקרונית: איזו משמעות מבחינת מצוות הייבום קיימת למעשה שאינו נחוץ? לכן זו לשון השאלה בגמרא: "מ"ט אמור רבנן מאמר מהני?". הטעם השני, הוא הטעם לקידושי מאמר, כדי שגם היבם יקדש את אשתו קודם שיבעל, וללא קשר לייבום. לפיכך, קידושין קודם ביאה זהו הטעם לתיקון המאמר, ולכן רק אותו מזכיר הרמב"ם.

הגמרא בדף נב ע"א אומרת שבדברי ר' הונא: "מצוות יבמה מקדש ואחר כך בועל" התחדש שאין המאמר גורם שתפרח ממנו זיקת ייבום ותחול עליו זיקת אירוסין ונישואין. אך הריטב"א מפרש (נב ע"א): "קמ"ל אף זו כמצוותה"⁷ ולכן אינו נראה כמבטל מצוות יבמין על ידי מאמרו. אין הריטב"א מבין שהגמרא מסתפקת בדחיית האפשרות לומר שיש

5 בעניין בעילה בלא קידושין במקום מצווה כותב תוספות (ד"ה "דמקדש"): "אומר ר"ת דאפי' ביבמה דצריך ביאה, דפריצותא היא שעושה תחילת קניינו בביאה".

6 דלא כר"ת הרוואה גם בביאת הייבום ללא קידושין, פריצותא. עיין בהערה הקודמת.

7 כנראה, זו הייתה גרסתו בגמרא. עיין בהערת המהדיר על הריטב"א (הוצאת מוסד הרב קוק, נב ע"א) לגבי תיבות אלו.

במאמר משום ביטול המצווה, אלא היא מחדשת שאף המאמר הוא בכלל המצווה. מפירושו משמע, שהגמרא רואה את המאמר כחלק מהייבום. בתוך כך נלמד, כי לדעת הריטב"א בניגוד לרמב"ם, אין הגמרא רואה את "משום פריצותא", כסיבה העיקרית לתקנת מאמר, הרי מטעם זה לא היה נשמע שאף זו מצוותה שכן הוא אינו קשור למצווה.

יוצא אפוא, שיש בגמרא שתי דרכים בהבנת הטעם לתקנת מאמר מדרבנן:

א. במסגרת תהליך הייבום. ניתן להבינו כתקנה חיובית או כיציקת תוכן למעשה חסר משמעות, כדי למנוע עבירה שמא יאמרו כשם שמאמר לא מועיל כך ביאה לא מועילה ויבואו לבעול אחר ביאה.

ב. בנפרד מהייבום, חכמים ציוו לעשות מאמר קודם הביאה, כדי שלא יהיו תחילת קידושיו על ידי ביאה.

מחלוקת רבי וחכמים

במסכת קידושין בדף מד ע"א ובמסכת יבמות בדף יט ע"א מובאת מחלוקת רבי וחכמים האם מאמר שלא מדעת היבמה מועיל. רבי לומד מייבום, שמאמר מועיל אף שלא מדעתה, כשם שהייבום מועיל שלא מדעתה. חכמים, לעומתו, סוברים שמאמר פועל כקידושין דעלמא שאינם חלים אלא מדעתה.

ניתן להבין שנחלקו - האם קידושין הנעשים במסגרת הייבום מושפעים מהלכות ייבום ולכן יכולים לתפוס שלא מדעתה, או שדיני קידושין אלו אינם שונים מקידושין דעלמא ולפיכך תופסים רק מדעתה.

עם זאת, יש מקום להציע שמחלוקת רבי וחכמים היא בהבנה העקרונית של היחס בין מאמר לייבום. לדעת רבי, הזיקה⁸ והייבום הן דרכי ההתקשרות היחידות שבין יבם ליבמתו. קידושי מאמר, בפני עצמם, אינם מהווים התקשרות חילופית. אם כן, צריך לומר שהמאמר משתלב במהלך הקיים בהיותו קובע את התחלת תהליך הייבום. מצד אחד על ידי המאמר נקבע מי האח מבין האחים שנבחר לייבם, ובכך יאסור את היבמה על שאר האחין. מצד שני, הוא קובע מי מבין הצרות עומדת לייבום ואוסר את עצמו באחרות. ביטוי לשילוב זה הוא חלות הקידושין שלא מדעת היבמה.

לעומת רבי, חכמים רואים במאמר ערוץ התקשרות נפרד בין היבם ליבמתו. היות שאין קשר בין המאמר לייבום, המאמר יחול בתנאי תפיסת קידושין דעלמא. לפי ההבנה שהעלינו יש לשאול - מה המשמעות של התקשרות זו? עלינו לומר, כי חכמים רואים כאן שני מסלולים של קשר. מצד אחד קיימת הזיקה, כלומר התקשרות הנוצרת מאליה בשעת הנפילה לפני היבם. מצד שני, יש כאן יצירת קשר חדש המקביל לפרשת הייבום. קשר זה מתבטא במאמר. חכמים סוברים כי ניתן להסתכל על קידושין אלו בנפרד מהזיקה, ולכן

8 הקשר בין היבם ליבמתו קודם שייבם או יחלוץ נקרא זיקה, ועיין להלן.

הם כקידושין דעלמא שאינם חלים אלא מדעתה.

משיטת חכמים עולה, כי אפשר לראות את המאמר כמהלך נפרד המנותק מזיקת יבמין. יש לבדוק מקורות נוספים המראים, לכאורה, שמאמר תופס במקביל לזיקה, אך לא כחלק מתהליך הייבום. ננסה לעמוד על היחס שבין המאמר ובין פרשת ייבום, כפי שעולה מתוך הסוגיות, ולהבין מה עומד ביסודם של דברים.

זיקה ומאמר

הקשר בין היבם ליבמתו קודם שייבם או יחלוץ נקרא זיקה. נשאלת השאלה: כיצד המאמר פועל ביחס לזיקה - האם הוא מוסיף על הזיקה, או גורע ממנה, או שמא אלו שתי מערכות יחסים נפרדות?

למעשה, זו שאלת הגמרא בדף נב ע"ב:

בעי רב חנניה: כתב גט לזיקתו ולא למאמרו, למאמרו ולא לזיקתו מהו: מאמר עילוי זיקה קא רמי והוי ליה כמגרש חצי אישה והמגרש חצי אישה לא עשה ולא כלום, או דלמא האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי?

שאלה זו נשאת בתיקו.

ניתן להבין ששאלת הגמרא היא - האם יש קשר בין זיקה למאמר. אפשרות אחרת להבין שאמנם קיים קשר בין הזיקה למאמר, ולאור קשר זה שואלת הגמרא האם יוכל המאמר לפעול בנפרד מהזיקה. אם נבין שיש קשר בין המאמר לזיקה, אפשר לראות את המאמר כהמשך לזיקה, כשלב ראשון בהוצאת הזיקה מן הכוח אל הפועל. לעומת זאת, אם לא נראה קשר בין הזיקה למאמר, ההסבר לכך הוא שהמאמר משתלב בתהליך רק החל ממעשה הייבום ולא קודם לכן. אפשרות אחרת, להסביר כי מדובר בתופעה עצמאית, אשר אינה קשורה כלל לייבום.

הגמרא בהמשך דף נב ע"ב מביאה מחלוקת רבי וחכמים - האם קידושין לשם ייבום תופסים אחר חליצה - כשלדעת רבי אינם תופסים. אביי מבאר את מחלוקתם: "רבי סבר, מאמר עילויה זיקה קא רמי, ואתאי חליצה אפקעתה לזיקה. ורבנן? האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי". חכמים סוברים דכמו שתקנו שתועיל האמירה "התקדשי לי במאמר יבמין" מצד עצמה בלי קשר לזיקה, כך תקנו תפיסה למאמר גם אחרי שפקעה הזיקה.

על פי רש"י על הגמרא הנ"ל, המאמר לא רק מתווסף לזיקה (כפי שכתב בראש העמוד) אלא הזיקה היא זו שמאפשרת למאמר לתפוס. הביטוי לכך הוא שכשם שלכל אחד מהאחים יש זיקה, כך לכל אחד מהאחים תקינו רבנן מאמר. היינו, שאפילו אם כל האחים יעשו מאמר, כל המאמרים יחולו. וכך כותב רש"י (ד"ה "מאמר עילוי זיקה", בסוף העמוד): "מאמר דתקינן רבנן לכל היבמין לא תקון אלא היכא דקיימא זיקה". חכמים החולקים על רבי, דוחים את התלות שבין מאמר וזיקה. וכך מסביר רש"י (ד"ה "האי"): "ולא מהני זיקה למאמר". לדעתם, המאמר מתקיים ללא הזיקה, היינו הפרדה בין המאמר

לזיקה.

אם כן יוצא אפוא, שעל פי רש"י, שאלת היחס בין הזיקה למאמר שנויה במחלוקת רבי וחכמים אודות תפיסת קידושין אחר החליצה - אי מאמר עילוי זיקה קאי או שכל אחד לחודא קאי.

הרמב"ן והרא"ש

היחס שבין המאמר לזיקה עולה גם בדברי הרמב"ן:

נראה לי שכשם שזיקת כל הבית נפסלת לאחין בגיטו של אחד מהם, כך מאמרן נפסל בגיטו של אחד מהם, דזיקה דכולהו אגידא ומאמרות דכולהו אגידן, כיוון דתרוויהו עבוד מאמר (נ ע"ב ד"ה "וזה").

לדבריו, המאמר פועל במקביל לזיקה ובדומה לזיקה, ולכן מאמר דכולהו אגידא ודי בגט של אחד כדי לפסול את מאמרם של שאר האחים. עוד בדבריו, כשם שיש זיקה לכולם יש מאמר לכולם. לדעתו יש קשר ברור בין הזיקה למאמר. קשר זה מתבטא בדין השווה לכל האחים שכל מאמר הנעשה על ידי כל אחד מהאחים יתפוס, כשם שזיקת כל אחד מהם קיימת.

לעומת הרמב"ן, הרא"ש (פ"ה סוף סי' ו') כותב דרבנן התקינו קידושין ביבמה, אפילו אם אין זיקה, ואפילו אם היבם נקט בקידושיו בלשון זיקה, קידושיו תופסין. זאת משום דמצד מעמדה היא זקוקה ועומדת. כמו כן, גם אחר חליצה מועיל המאמר, דאין הקידושין תופסין מכוח הזיקה. לדעת הרא"ש, המאמר אינו קשור לזיקה אלא הוא מהלך עצמאי.⁹

גט למאמרו

כשאנו מבררים האם המאמר יוצר קידושין במקביל לייבום או שהוא שייך למסגרת הייבום, יש לדון האם ניתן לחזור אחורה לזיקה שקודם המאמר. בגמרא בדף לב ע"א מובאות שתי לשונות:

אמר רבא נתן גט למאמרו הותרה צרתה אבל היא אסורה דמחלפה בבעלת גט.¹⁰ איכא דאמרי: אמר רבא נתן גט למאמרו הותרה אפילו היא, מאי טעמא? מאי דעבד שקליה.¹¹

9 לגבי האפשרות "מאמר עילויה זיקה רמיא" יסביר הרא"ש, שהשאלה היא האם חזרה מן המאמר משפיעה על הזיקה מדין גזירה, וכן אם יש משמעות למאמר אחר חליצה, שהלא כיוון שלא בנה שוב לא יבנה.

10 רש"י מפרש: היא אינה פסולה מעיקר הדין - "דקם ליה בלא יבנה", אלא משום גזירה שיחליפו אותה בבעלת גט למאמר וזיקה גם יחד, שהיא ודאי נדחית מייבום.

משמע מהגמרא, כי גם לאחר מאמר ונתינת גט ניתן לחזור למצב שלפני המאמר.¹² ההסבר לכך הוא שהמאמר פועל באופן עצמאי והגט לא פוגע בזיקה, ולכן אין מניעה לקיים ייבום. ברם, אם נבין שלא ניתן לחזור למצב שקודם המאמר, ולפיכך תהיה נותרת רק לאחים ולא לבעל הגט, נתלה זאת באחת משתי סיבות:

א. גזירה דמחלפא בבעלת גט דעלמא.

ב. ביטול המאמר פוסל את היבמה מלהתייבם.

נבאר את דברינו, אם נראה את המאמר כתשתית לייבום, שתחילתו קידושין וסופו ביאת היבם, אזי נראה במתן הגט ביטוי לחזרה מהרצון לייבם, וכתוצאה מכך יחול הדין: "כיוון שלא בנה שוב לא יבנה".

לפי התוספות (נב ע"ב ד"ה "או דילמא") רבא מתייחס למשנה בדף לא ע"ב: "ג' אחים נשואים ג' נוכריות ומת אחד מהן, ועשה בה השני מאמר ומת, הרי אלו חולצות ולא מתייבמות".¹⁴ ללישנא קמא בגמרא, המשנה אומרת שאם נתן השני גט למאמרו, יוכל השלישי לייבם צרתה. לפי לישנא בתרא, יוכל השלישי לייבם אף את בעלת הגט לאחר מיתת השני. עד כאן דברה הגמרא ביחס למשנה. אולם לגבי נותן הגט נאמר בתוספות דלפי הלשון הראשונה ייאסר בה הוא ואחיו, משום דמיחלפה בבעלת גט לזיקתו. ללשון השנייה, יותר בה הוא ואחיו, דמאי דעבד שקליה. על פי התוספות משמע, כי אין בגמרא עוררין על עצם הרעיון של חזרה לזיקה קודם המאמר, אלא שנחלקו שתי הלשונויות, האם נאסרת בעלת הגט מלהתייבם משום גזירה. ניתן להסיק מדברי תוספות שהמאמר - כקידושין עצמאיים - מנותק מהזיקה, ולכן ביטולו על ידי גט אינו פוגע באפשרות לייבם, אלא משום גזירה אסורה בייבום.

ברמב"ן בריש פרק רבן גמליאל עולה גישה דומה. הוא מסביר את דעת המק"ל,¹⁵ שלא ייאסר בעל הגט בבעלת גט למאמרו: "כל מאמר כך דינו שאם נתן גט למאמרו, הותרה!". גם הוא מבין את המאמר והגט כתהליך עצמאי, ללא השלכה על הייבום.¹⁶

- 11 רש"י מפרש: כאשר השני ביטל את מאמרו, הרי זה כאילו מעולם לא עשה בה מאמר, ומתייבמת מחמת זיקת ראשון.
- 12 אף לפי לישנא קמא משמע כן, דהרי לא נאסרה אלא משום גזירה דמחלפא בבעלת גט.
- 14 המשנה מסבירה - כי לאחר מאמר השני יש עליה זיקת שני יבמים. ומהפסוקים למדו חכמים דעולה לייבום רק בזיקת יבם אחד.
- 15 גם את גזירת "דמחלפה בבעלת גט" הוא מצמצם למקרה של שתי צרות מבית אחד, אך לא במקרה של שתי צרות משני בתים.
- 16 גישה דומה עולה גם בהשגת הראב"ד בהל' ייבום וחליצה (פ"ה ה"ד), דמפרש מאי דעבד שקליה, כמשמעו. גם בריב"ן המובא בתוספות בד"ה "גט" (לב ע"א) עולה הבנה זו, אלא שהוא מרחיב את תוקף הגזירה ומעמיד את הנימוק "מאי דעבד שקליה" בדיעבד. על אלה אפשר להוסיף את הבנת 'בעל המאור' ברי"ף, ר' אפרים, שיטת ר"ח ב'אור זרוע' סי' תרכה.

לעומתם, רש"י¹⁷ והרמב"ם¹⁸ סוברים, דאחר שנותן גט למאמרו תותר רק לאחים דלא פסלה עליהם, אך עליו היא תאסר. מדברי רש"י והרמב"ם יוצא כי נתינת גט למאמר מועילה לפוסלה עליו. על כך, יש לשאול: מדוע לדעתם, "מאי דעבד שקליה" לא יחול גם על נותן הגט?

ניתן להציע שני הסברים:

א. נתינת הגט פוסלת, אף כי בדרך כלל הגט הפוסל הוא גט לזיקה ולא למאמר, אצל בעל הגט גזרו דלמא מיחלפא בבעלת גט לזיקתו. כן מסביר הרמב"ן את שיטת רש"י, דבדידה גזרינן משום בעל גט דעלמא (לב ע"א ד"ה "ופירש").

ב. גם אם נראה בגט למאמר סיום תהליך עצמאי שאינו חלק מהזיקה, עדיין יש מקום לומר שהמאמר הועיל ליצור תשתית לייבום, ולכן הנסיגה ממנו היא נסיגה מייבום, וכתוצאה מכך נאסרה עליו אך לא על האחים. כך משמע בדברי המאירי לב ע"א.

לסיכום פרק זה, הצגנו גישה המצדדת באפשרות לחזור לשלב הזיקה כפי שהיה קודם למאמר וביטולו, בנימוק שהמאמר הוא תהליך עצמאי ונפרד מהייבום. נימוקי החולקים על גישה זו הם:

אף שעקרונית, גט למאמרו מביא לתוצאה "דמאי דעבד שקליה", מכל מקום בשל גזירת גט למאמרו אטו גט לזיקתו, תאסר עליו בעלת הגט.

דחיית ההנחה שעל ידי הטיעון "מאי דעבד שקליה" ניתן לחזור למצב הקודם. זאת משום שהמאמר כבר השפיע במסגרת הייבום, ונסיגה ממנו היא נסיגה מהייבום. לכן לבעל הגט נפסלה ולא ניתן לחזור לאחור, אבל מותרת לאחים שלא עשו מאמר.

חלות המאמר אחר חליצה

המשנה (ג ע"א-ע"ב) אומרת:

כיצד עשה מאמר ביבמתו... [רש"י: 'כיצד דין יבם ויבמה'] חלץ ועשה מאמר, נתן גט ובעל או בעל ועשה מאמר, נתן גט וחלץ, אין אחר חליצה כלום.

ולגבי שתי יבמות ליבם אחד תנן:

חלץ וחלץ או חלץ ועשה מאמר, נתן גט ובעל או בעל ובעל או בעל ועשה מאמר, נתן גט וחלץ, אין אחר חליצה כלום.

בגמרא מבואר דהוא הדין דהווי ליה למיתניה "אין אחר בעילה כלום".

בדף נב ע"ב בברייתא דרבי מבואר, דמשנה זו כדעת ר' עקיבא דאין קידושין תופסין

17 נב ע"ב ד"ה "או דילמא".

18 הל' ייבום וחליצה פ"ה ה"ד ובהשגת הראב"ד שם.

בחייבי לאוין, אבל לחכמים יש מאמר אחר חליצה. רבי עצמו, מחלק בין לשון קידושין לשם אישות שתמיד חלים, לבין לשון קידושין לשם יבמות דאין קידושין אחר חליצה. הרמב"ן (במלחמות ה', יח ע"א באלפס) כותב שחכמים תקנו שמאמר יועיל בין לפני ובין לאחרי החליצה.

לשיטת חכמים קשה, מדוע לא לתקן מאמר שיוכל לחול כל זמן שקיימת זיקה ורק משחלצה או נתייבמה לא יועיל? עוד יש לשאול, איזו משמעות יש למאמר אחר חליצה או ביאה, הרי הם סיום התהליך?

בעניין הטעם שיועיל מאמר אחר חליצה, מופיעים בראשונים כמה הסברים: הרמב"ם כותב:

וכן כל יבמה שניתן לה מאמר בין מאמר כשר בין מאמר פסול הרי זו צריכה גט מפני המאמר כמו שביארנו, ואח"כ יסור איסור המאמר (הל' ייבום וחליצה פ"ה ה"ג).

כלומר, אין מאמר שלא יועיל, בין כשר ובין פסול. לפיכך, דחייתו אינה אלא על ידי גט. מהרמב"ם ניתן להבין שחכמים תקנו שמאמר יועיל בכל מקרה כי יש מקום לתפיסת המאמר גם אחרי החליצה. יש מקום להבין כי לא מדובר בתיקון מאמר, אלא תקנה שלא להתירה בלא גט למאמר, כדי שלא תהיה אישה מקודשת המותרת לשוק בלא גט. אם אמנם החידוש הוא בחיוב מתן גט ולא בעצם תיקון המאמר, מאמר לאחר חליצה לא אמור להועיל כשאר קידושין דעלמא.

הרמב"ן כותב:

דמאמר תקינו רבנן ביבמה בין לבתר חליצה ובין מקמי חליצה גזרינן משום קידושין (מלחמות ה', יח ע"א באלפס).

לדעתו, על מה שנראה כקידושין, תקנו חכמים שיחול כקידושין.

הרא"ש מסביר את הניתוק בין הקידושין לזיקה בדעת חכמים:

וודאי נראה להני אמוראי דבסברא מועטת אמרינן דלרבנן מהני מאמר יבמין או זיקת יבמין אף אחר החליצה. הלכך לרבא, אע"ג דרבנן סברי יש זיקה, הכא אין הקידושין תופסין מכוח הזיקה (פ"ה סי' ו).

כלומר, ניתוק המאמר מהזיקה מאפשר את תפיסת הקידושין גם אחר החליצה.

מתוך התבוננות בהסברים הנ"ל עולה, כי לרמב"ם ולרמב"ן מאמר המועיל אחר חליצה הוא בגדר גזירה, בין אם בשל הדמיון לקידושין בין אם בגלל בעייה מקומית, שלא להתירה בלא גט.

הרא"ש, לעומתם, לא מתמודד עם בעיית מאמר שלא במקומו, מאחר ומשורש קיומו הוא מנותק מהזיקה. לפיכך, אין מניעה שיחול גם אחר חליצה.

כדרך הרא"ש, נציע כאן הסבר נוסף, היורד גם למשמעות מאמר. נשוב להתבונן

במחלוקת רבי וחכמים, לגבי מאמר שלא מדעתה. על פי הגמרא,¹⁹ רבי קושר את המאמר לייבום ולכן אפשר אף שלא מדעתה. לחכמים, מאמר נלמד מקידושי דעלמא שחלים רק אם נעשו מדעת האישה. נראה להציע, כי המחלוקת ביניהם היא לא רק האם קידושי מאמר דומים או קשורים יותר לייבום או לקידושי דעלמא, אלא הם נחלקו באיזה אופן תקנו חכמים את המאמר. לרבי, קידושי מאמר חלים במסגרת הלכות ייבום וחליצה, ואפשר לראות בהם תחילת הייבום המעשי של הייבום המתבטא ביחוד האח והיבמה מבין הצרות. לכן אם מקדש בלשון "במאמר יבמין" אחר החליצה אין אחר החליצה כלום, ולכן ללשון קידושין זו אין משמעות.²⁰

חכמים, לעומת רבי, רואים במאמר מערכת קידושין עצמאית. בבסיסה עומד רצונו של היבם לקדש את יבמתו ככל אישה. לכן, אם הוא נעשה כל זמן שקיימת הזיקה הוא יפעל במסגרת הזיקה, ואם הוא בא אחר חליצה הוא יקבל משמעות כקידושין רגילים (התופסים בחייבי לאוין ועשה לדעת חכמים).

ה'קרן אורה' מסביר את שיטת חכמים. לפי הסברו, לדעת חכמים המאמר הוא קניין אחד עם קידושין דעלמא, ולכן קונה אפילו אם התכווין לשם יבמות (שאינה אפשרית אחר חליצה), דמאחר ונתכווין לקנות הווי כקניין באישה דעלמא.²¹ ה'קרן אורה' מדבר על קידושין שחלים בשל כוונת היבם לקנות כקידושין באישה דעלמא, ולכן אף על פי שלשון הקידושין אינה מדוייקת, אין זה מעכב בעדם מלחול. עם זאת, נראה כי תפיסת המאמר אחר חליצה אפשרית לא רק בשל כוונת היבם, שהוא ההסבר הטכני לחלות הקידושין, אלא המאמר במהותו בא ליצור קידושין באישה דעלמא וללא קשר לזיקה.

הסברינו מעלה שאלה נוספת: האמנם אין הבדל בין מאמר הנעשה בעוד קיימת זיקת יבמין לבין מאמר הנעשה לאחר החליצה?

לדעת רבי ההבדל קיים בלשון הקידושין. ייתכן כי הבדל זה מלמד על הבדל במשמעות המאמרים (ראה בהערה על שיטת רבי). ראינו כי 'הקרן אורה' מציע, שהחלות היא תוצאה של עיקר כוונתו, היינו לקנות על ידי הקידושין. לפי הצעה זו אין לכאורה הבדל.

19 קידושין מד ע"א, יבמות יט ע"א.

20 אמנם לרבי, קידושין לשם אישות מועילים אחר החליצה. אפשר לראות זאת כגזירה, כפי שהצענו ברמב"ם, כדי למנוע קידושין ללא גט. אפשרות אחרת, אם נבין שרבי מסכים לכך שקיים גם קשר קידושין עצמאי בין היבם ויבמתו, שלדעתו קשר זה כפוף לזיקה. לאחר החליצה המאמר אינו קשור עוד לתהליך של ייבום או חליצה, ולכן הוא יכול לחול, כשנעשה לשם אישות. אם נכונים דברינו, לדעת רבי, המאמר במסגרת הזיקה והמאמר אחר החליצה אלו מערכות קידושין שונות.

21 דבריו מובסס ז על דברי התוספות (נב ע"ב ד"ה "כעודר") המסבירים שבקידושין במאמר יבמין עיקר כוונתו למאמר, ומה שאומר "יבמין" לא מפני שדעתו לקנות רק לשם יבמין, אלא שהוא סבור שקונה לשם כך, אך למעשה הוא טועה ומכל מקום כוונתו לקנות.

ברמב"ם אמנם אין תשובה מפורשת לשאלה זו, אך הוא מחלק בדבריו בין מאמר שנעשה כהלכתו ונקרא - "מאמר כשר", לעומת מאמר שלא נעשה כמצוותו שנקרא - "מאמר פסול" (פ"ה ה"ו-ז). הביטויים - "כשר" או "פסול" במאמר, אינם מופיעים בגמרא, ועם זאת נראה כי הרמב"ם חשב שההבדל מתבקש. אף על פי שההגדרה למאמר כשר, כפי שכתב שם המגיד משנה, היא האם מדובר במאמר שיכול בעקבותיו לבעול, מכל מקום אין הבדל לדינא להצריכה גט. צריך לומר, כי לפי הרמב"ם מדובר בשתי רמות של מאמר: מאמר כמצוותו שהוא המעשה הראוי, ומאמר פסול שאינו משיג את מטרתו, אך אינו חסר משמעות שיוכל להיות פטור מגט.

יש מהראשונים שראו כאן גם נפקא מינה מעשית. הריא"ז (המובא גם בשלטי גיבורים, י"ח ע"א ס"ק ב) כותב, דאם אחר החליצה יקדש אותה בקידושי אישות הרי היא מקודשת מדאורייתא, ואילו המקדש במאמר יבמין מקודשת בקדושי מאמר, שהם מדברי סופרים. ניתן להסיק מדבריו, דמאחר וקידושין הם מדרבנן גם לאחר החליצה, שאין עליה זיקת ייבום, קידושין אלה יחולו רק מדרבנן, אף על פי שקידושין בשלב זה יכולים לתפוס בה מדאורייתא, כפי שהסביר ה'קרן אורה'.

מעשה הקידושין והמאמר

אם המאמר הוא מהלך קידושין עצמאי נצפה למצוא בצד הטקסי מרכיבים מקידושין רגילים. לעומת זאת, אם המאמר הוא למעשה קידושין כחלק מהייבום, יש להניח שהוא יכלול רק את מרכיבי הטקס הנחוצים כדי להפוך את הזיקה לתהליך ייבום. נתבונן במרכיבי הקידושין והנישואין ונבדוק את מקומם ומשמעותם בתהליך ייבום.

קניין על ידי הקידושין

על פי הבנת הרמב"ן (נא ע"א) בייבום וחליצה, שקידושי האח הראשון נמשכים על ידי אחיו, אין מקום לקידושי השני והמאמר חסר משמעות בצד הקנייני שלו. כך גם משמע מתוספות בקידושין (ד ע"ב ד"ה "מה ליבמה", בסופו בשם ה"ר אלעזר משזנא) ומרש"י:

לזה מחמת קידושי המת ואין ביאה באה אלא לגמור אבל קניין דמעיקרא, לא

(שם ד"ה "שכן זקוקה ועומדת").

בעל ה'ציץ אליעזר' (ח"ה סי' כה פ"ב) מדייק מדברי רש"י ותוספות אלו, שאין במאמר שום פעולת קניין אלא תיקון דרבנן שיהני בה מאמר לפוסלה על שאר אחין.

על פי דברי הגמרא "אשה הקנו לו מן השמים" (לט ע"א) אין לכאורה מקום לקניין. הגמרא מביאה זאת כהסבר מדוע אין היבם כותב לה כתובה, לפי שכתובה נשאת מבעלה הראשון, אך הרמב"ם (הלכות ייבום וחליצה פ"א ה"א) מביא נימוק זה כדי להסביר מדוע אין היבם צריך לקדש.

ברכת האירושין

ניתן היה לומר שאם אין קניין אין מקום לברכת אירושין ואולי גם לברכות נישואין, משום דאין כאן למעשה כניסה לחופה, אלא שמביאת הייבום נעשית אשתו. אולם, בכמה מקומות הראשונים מתייחסים לעניין הברכות.

העיטור²² דוחה את הדעה האומרת שיש לברך כשמקדש את יבמתו בלשון - "על כניסת יבמה", וטעמו עמו "דהא בריך ברכת האירוסין". לדבריו, על קידושי מאמר מברכין ברכת האירוסין.

חופה וברכות הנישואין

רש"י (כט ע"ב ד"ה "וחלה עליו זיקת אירוסין") מזכיר שחופה מתחייבת ממאמר עד כדי כך, שלא די בביאה לבדה כדי לקנות, ואם בא עליה לאחר מאמר בלא חופה לא קנה.²³ מדבריו יוצא, שכניסה לחופה ביבמה באה בעקבות מאמר.

לדעת הרמב"ם צריך קידושין, ברכת נישואין וכתובה:

וכשם שהוא מקדש את יבמתו כך הוא מברך ברכת נישואין בעשרה, וכותב כתובה
כדין כל נושא אישה (הל' ייבום וחליצה פ"ב ה"ב).

וכן לדעת הראב"ה ("ח"ד סי' תתצ"ד): "וכונסה לחופה בכתובה וקידושין, ומברכין ברכת חתנים ז' ברכות",²⁴ והכלבו (סי' עח ד"ה "מצות עשה"): "וכשם שמקדש יבמתו כך יש לברך ברכת נישואין".

לעומת אלה, הטור כותב:

וחכמים תקנו שלא יבוא עליה עד שיקדש קידושין גמורים בפני עדים ובשווה פרוטה
(סי' קסו).

את עניין הברכה אין הוא מזכיר ובדברי העיטור שהוא מביא בהמשך, עניין ברכת האירוסין מופיע בדרך אגב.

22 אות כ - כתובת יבמין, לח ע"ב. הטור מביא את דבריו באבה"ע סי' קסו.

23 את דברי רש"י, שביאה אחר מאמר בלא חופה אינה קונה, ניתן להבין כי מדובר בכל מאמר. מצד שני, רש"י כותב דברים אלו בסוגיה הדנה בשיטת בית שמאי, שמאמר קונה קניין גמור. לפיכך, אם דברי רש"י הם רק לשיטת בית שמאי הרי שלדעת בית הלל, שרק הביאה קונה קניין גמור, ובמאמר בלא חופה מדאורייתא, ודאי קנה, ובדיעבד גם מדרבנן.

24 במרדכי ביבמת (סי' קיט בסופו) כותב: "ויקדשנה בכסף ויכנס עמה לחופה". מן הסתם, מדובר בחופה עם ברכה. הרמ"א מביאו ב'דרכי משה', ובהגהות על השר"ע הוא כותב: "וצריכה גם כן חופה כמו שאר אישה".

ללא ברכה

מהראשונים אשר אינם מתייחסים לעניין הברכה, לא ברור אם הם לא מתייחסים מפני שבדי להם שיש לברך או מפני שהם סוברים שאין מקום לברכה.

אם אין ברכה ההסבר לכך הוא שאין כאן קניין דאשה הקנו לו מן השמים, ואם כן המאמר הוא רק מעשה של קידושין. וצריך לומר דקידושין אלו שאינם קונים, יכולים לענות על מטרת אחרות, כפי שהעלנו כבר: שלא יהיו תחילת קידושיו על ידי ביאה, סימון היבם מבין האחים והיבמה מבין הצרות והימנעות מהאיסור לבנות שני בתים. ניתן להעלות נימוק נוסף לגריעת הברכה. ייתכן שגם מעשה הקידושין שחכמים תקנו טפל ביחס לביאה שהיא העיקר בייבום ומהתורה.

אם נסבור שעל מאמר יש לברך, הרי זאת, משום שנראה את הברכה כחלק מטקס הכולל קידושין וכניסה לחופה.²⁵ עם זאת ולאור מה שהעלנו, נראה להציע טעם נוסף. כבר למדנו מהטעם לתקן מאמר הוא תוצאת מנהג לעשות קידושין ביבמה או כתקנה למניעת איסור בניית שני בתים. עם זאת, מבין השיטין למדנו שחכמים רצו ליצור תהליך עצמאי של יצירת אישות בין היבם ליבמה. רצונם שנישואין אלו יהיו לא רק המשך נישואי האח, אלא יצירת מערכת נישואין עצמאית ביניהם.

מאמר וכתובת יבמה

הכתובה היא התחייבות הבעל לאשתו. למעשה, אין קשר הכרחי בין ההתקשרות ביניהם על ידי קידושין לכניסה לחופה, אך חכמים הצמידו את כתיבת הכתובה לכניסה לחופה כדי שלא תהא אישה תחת אישה בלא כתובה.

לגבי כתובת יבמה אומרת המשנה בדף לח ע"א: "כתובתה על נכסי בעלה הראשון", ובדף לט ע"א מבארת הגמרא את הטעם: "אשה הקנו לו מן השמים". עם זאת, אומרת שם הגמרא - דאם לית לה מן ראשון תקינו לה כתובה משני, כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה.

את כתובת יבם ניתן להבין כביטוח: "שלא תהא קלה בעיניו להוציאה", ולמעשה כתובתה מהראשון היא כתובתה. הרמב"ם (פ"ב ה"ב) שהובא לעיל, מזכיר בנשימה אחת עם ברכת הנישואין גם את הכתובה: "וכותב כתובה כדין כל נושא אישה". יתרה מזאת, את הנימוק "שלא תהא קלה בעיניו להוציאה" מביא הרמב"ם כטעם לכתובת כל אישה (הל' אישות פ"י ה"ז וה"י). מדבריו עולה, שעיקר טעם כתובת היבמה מהיבם היא כדי שיהיה דינה כדין כל נושא אישה.

בגמרא לא ברור אם כתובת השני נכתבת בכל מקרה, משום החשש דלית לה

25 כן משמע ב'קרוך אורה' (כט ע"ב סוף ד"ה "וזאלא לעניין").

מראשון, או שמא רק במקרה שאין לה מראשון²⁶ תקינו לה משני. נעיין בדברי הגמרא:

ח"ר כיצד מאמר... אמר אביי: ה"ק שטר כתובת יכמין כיצד? כתב לה אנה פכ"פ קבילית ית פלונית יכמתי עלי לזון ולפרנסה כראוי ובלבד שתהא כתובתה על נכסי בעלה הראשון ואי לית לה מראשון תקינו לה רבנן משני כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה
(נב ע"א).

מגמרא זו עולה לכאורה כי בכל מקרה כותב היבם כתובה ליבמתו ומחייב בה את נכסי בעלה הראשון.²⁷ וכן כתב הטור (אבה"ע סי' קס"ו), והסביר הבית יוסף שמקורו בברייתא זו.

אולם, לאור הגמרא בדף לט ע"א "אשה הקנו לו מן השמים" יש לפרש כי לא מדובר בכתובת כל אישה, אלא, בהתחייבות למלא את כתובתה הראשונה. כנראה שעל פי הבנה זו מגיעים התוספות ישנים (לט ע"א) למסקנה ההפוכה. בדבריהם המובאים בשם השר [מקוצי] מוסבר, דמשום הטעם: "אשה הקנו לו מן השמים" אין צריך היבם לכתוב כתובה, ולא תקנו לה שתי כתובות (אחת מהיבם ואחת מבעלה הראשון שנכסיו משועבדים לה). בטור מופיעה סתירה בנושא זה, דקודם לכן באותו הסימן (קס"ו) הוא כותב: "בא לייבם, ד"ת אין צריך לקדש שמן השמים הקנוה לו, אלא בא עליה וכתובתה על נכסי בעלה הראשון". משמע מדבריו, כשם שאינו מקדש כך אינו כותב לה כתובה, אך בהמשך דבריו הוא פוסק: "וכותב לה כתובה כדין כל נושא אלמנה דעלמא".

הב"ח (סי' קסו ד"ה "בא לייבם") מסביר שחכמים תקנו קידושי מאמר במקום שלא צריך קידושין, וכמו כן, תקנו כתובה במקום שלא צריך כתובה. למרות שעל פי תנאי ב"ד אף ללא כתובה אם לא יהיה לה מראשון תגבה משני, מכל מקום יכתוב לה כתובת מנה ככל נושא אלמנה דעלמא.²⁸

מהרמב"ם והטור (כהבנת הב"ח) עולה, שאת הכתובה הצמידו לקידושי מאמר, היוצרים מהלך של התקשרות בנישואין בין היבם ליבמה, ובמקביל לזיקה הנוצרת מאליה

26 בראשונים נידון מהו מצב של "אין לה מראשון": אם מצד הדין כגון - יבמה שהיא שנייה לעריות, או מצב נתון שאין נכסים לראשון לגבות מהם כתובתה, או מוחלת כתובתה. עיין ברש"י (לט ע"א ד"ה "ואי") וברמב"ם (הל' אישות פכ"ב ה"ד, והל' ייבום וחליצה פ"ב ה"ז).

27 הר"ן (כתובות מ ע"ב באלפס) שואל מה המשמעות של נכסי בעלה הראשון לאור העובדה שנכסיו ממילא עוברים ליבם, והוא מתרץ:

א. אם היבם מכר את שדותיו - אפילו שדותיו של מת - ונשתדפו, היבמה אינה יכולה לטרוף מהלקוחות (כך גם הביאו התוספות ביבמות דף לט ע"א בד"ה "אשה").

ב. אפילו במקרה שאין נכסים מבעל הראשון, על האח השני לתת רק לתת רק את עיקר הכתובה, אף על פי שהוציא משל אחיו נכסים שהיו מספיקים לגדוניה.

28 ככל הנראה זהו הסברו של הדרישה, דמקשה דמשמע מהטור בסי' קסח דרק באין לה כתובה מראשון, תקינו לה משני, לעומת סי' קסו דמשמע שכותב לה בכל מקרה. תשובתו חסרה שם וכנראה שזהו הסברו.

מעט שהיא נופלת לפני היבם.

הבנת הבית שמואל

ה'בית שמואל' (סי' קסו ס"ק ד) חולק על הב"ח, ודוחה את הקשר שבין המאמר לכתובה. לדעתו, תקנת מאמר לחוד וכתובה לחוד, וכדעת הראשונים הסוברים דאין היבם כותב לה כתובה אלא אם כן אין לה מראשון. הוא מסתייע בלשון הרי"ז המובא ב'שלטי גיבורים' (יז ע"ב באלפס) דכותב שם שיכתוב היבם ליבמתו כתובת יבמין אך היא אינה כתובה, שהרי יש לה מראשון, אלא כתב התחייבות למלא אחר כתובת אחיו. מכאן לומד ה'בית שמואל' שעל פי דעה זו אינו כותב לה כתובה.

נראה לומר, דאף אם תקנת כתובת יבמה אינה קשורה לקידושי המאמר, אלא לעובדת היותה אשתו כתוצאה מהייבום, עדיין אפשר לראות את הקידושין ביבמה כקידושין בכל אישה. אולי ניתן לראות זאת בדברי השר [מקוצי] שבתוספות ישנים (לעיל) דאלמלא דאישה הקנו לו מהשמים, הייתה היבמה מקבלת שתי כתובות, כאשר השנייה מהן כדון כל אישה. השתא דאינה מקבלת, הרי זה משום דאישה הקנו לו מן השמים. זאת אומרת, אין צורך בהתחייבות ממונית חדשה אך בשאר המרכיבים המגמה תשאר וכדון כל אישה.

קידושין מדעתה

במחלוקת רבי וחכמים, האם מאמר שלא מדעתה מועיל, העלינו הסבר התולה את המחלוקת בשאלה - האם לראות את המאמר כחלק מהייבום או כמהלך עצמאי. על פי הגישה הזאת, ביצוע קידושין מדעתה מדגיש את פן הקידושין ככל אישה. לעומת חכמים, רבי יכול לחלוק על עצם הרעיון של קידושין ככל אישה. ניתן גם להציע שרבי יקבל את הרעיון של מאמר - כקידושין בכל אישה - אלא שלדעתו קידושין המשתלבים בתהליך של ייבום חלים על פי הלכות ייבום, ולכן גם שלא מדעתה.

העולה מכל האמור לעיל, דאפשר לראות את המאמר כהשלמה עם המציאות, או כתקנה למניעת מכשול, או כהתמודדות עם בעיה עצמאית של תחילת קידושין על ידי ביאה. נוסף על כל אלה, המאמר מצד אופיו והדינים הקשורים בו, פועל כמערכת קידושין ונישואין רגילה הנרקמת בין היבם ליבמה במקביל לקיום מצוות ייבום. אמנם, אותו קשר יבוא לידי ביטוי עצמאי רק לאחר ביאת ייבום משנעשית אשתו, ואולי רק לאחר שתלד את הבכור,²⁹ אך ראשיתו בקידושי מאמר.

²⁹ כך הבינו רוב הראשונים את פשט הפסוק "והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת" (דברים כ"ה, ז).

סיכום

ניסינו לעמוד כאן על פשר קידושי מאמר. מצד אחד הראנו כיצד הוא משתלב בתהליך הייבום או החליצה, ומצד שני הוא מתפקד גם כקידושין עצמאיים. בדקנו זאת דרך מספר נושאים:

ראשית דנו במקור למאמר. ראינו כי יש המבינים את המאמר כחיוב דאורייתא, כך ראינו בירושלמי ובחלק מהראשונים בדעת בית שמי. על פי תפישה זו עלתה השאלה - האם כתוצאה ממאמר היא נקראת אשת איש. דרך שאלת הגמרא - האם מאמר נישואין עושה או אירוסין, דנו במשמעות המאמר כקניין גמור.

על פי הבנת המאמר כתקנת חכמים, ראינו בגמרא עוד שני מקורות למאמר היכולים ללמד על כוונת שונים. מקור אחד הציג את המאמר כגזירה שמא יקדש צרת חלוצתו. מקור שני הציג תקנה שיקדש כהקדמה לביאה, על מנת שלא יבעל בלא קידושין. הבחנו בין מאמר שבא לצורך הייבום לבין מאמר שבא למנוע פריצות דאז אינו ייחודי לייבום.

בראש הדיון על הבנת מהות המאמר הצבנו את מחלוקת רבי וחכמים - האם מאמר שלא מדעתה מועיל. הצענו כי אין המדובר במחלוקת על שילוב הקידושין במהלך הייבום, אלא שאלה עקרונית - האם לראות את המאמר כחלק ממסגרת הייבום או הזיקה, או לראות בו מהלך עצמאי בעל משמעות נפרדת. ביטויים לתפישות אלה בהבנת מאמר הראנו דרך כמה סוגיות.

לאור ההבנות שהעלנו, דנו בקשר שבין מאמר לזיקה - האם הם פועלים יחד או שמא אלו שני ערוצים נפרדים. יש שהבינו כי הזיקה היא המאפשרת למאמר לפעול, לעומת אחרים המבינים כי אין הוא מתקשר לזיקה או פועל מכוחה אלא מערכת קידושין עצמאית.

את כוח וחלות המאמר בדקנו דרך שתי סוגיות. הראשונה, האם גט למאמר מחזיר את הזיקה שקודם המאמר או לא. והאם העובדה שלא ניתן לחזור אחורה היא משום גזירה או שהמאמר כבר פעל ולא מאפשר חזרה.

הסוגיה השנייה דנה במאמר אחר חליצה. הגמרא עומדת על השאלה - האם יש מקום למאמר אחר חליצה או רק לקידושי אישה. בעקבות הגמרא, עלתה השאלה: כיצד קידושין לשם ייבום תופסים אחר "חליצה שאין אחריה כלום". המסקנה היא שחכמים תקנו את המאמר כקידושין נפרדים וככל קידושי אישה כאשר הם אמורים להיות לפני הביאה, אך עצם הקידושין אינם תלויים בזיקה. אף על פי כן יש מקום להבחין בין המאמר שלפני החליצה ולאחריה כפי שהעלו הראשונים. הבדל אחד הוא הבחנה בין מאמר כשר לפסול. הבדל אחר מבחין בין קידושי מאמר החלים מדרבנן לבין קידושין לשם אישות, שהוא המאמר הבא אחרי חליצה, שאם נאמר לשם אישות חלותו מדאורייתא.

לבסוף דנו בשאלה, באיזו מידה נעשים כאן קידושין ככל אישה או שיש ייחודיות למאמר. ראינו, כי בראשונים יש התייחסות לעניין ברכות אירושין ונישואין וכן הצורך לכתוב כתובה. זאת, לעומת העובדה שאין במאמר יצירת קניין.